

Ірина Еткіна

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Сучасна українська економіка стоїть перед необхідністю проведення реформ аграрного сектора, які б відповідали запитам ХХІ ст., що спонукає до врахування історичного досвіду нашої країни. Розгляд регіональних особливостей соціально-економічних та демографічних процесів на селі на початку ХХ ст. допомагає

уникнути спрощення та схематизації при визначенні необхідних напрямків реформування сільського господарства. Подібні дослідження можливі лише на основі репрезентативних статистичних джерел, дані яких дають змогу проаналізувати як наслідки реформ царського уряду, так і наслідки революційних перетворень сільськогосподарського сектора у 1917 – 1921 рр.

Особливу цінність являють результати сільськогосподарського перепису 1917 р. по Чернігівській губернії, що вперше вводяться автором до наукового обігу. Оригінал цього документа знайдений в Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО). Перепис проводився статистичним відділом губернської земської управи і мав на меті зібрати матеріали для підготовки земельної реформи. Незважаючи на певні вади перепису (термін його проведення – 2 місяці, виявився занадто обмеженим, під впливом аграрних заворушень селяни ставились до перепису з недовірою, іноді відмовлялися свідчити цілими селами та волостями, багато поміщиків з початком революції повтікали), він давав максимальні обсяги облікованих земель сільськогосподарського призначення порівняно з обліками 1913-1915 та 1916 років, особливо в розрізі категорій власників та структури землеволодінь (Таблиця 1).

Найгрунтовніше дослідження земельного питання на Чернігівщині напередодні 1917 р. було здійснене у 20-х роках головою губстатбюро Г. Баром. У своїй праці він використав матеріал земської статистики (окладних книг) та Центрально-статистичного комітету, що стосувався змін суб'єктів землеволодіння в губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст. Ми вважаємо за необхідне оприлюднити ці матеріали, оскільки радянською літературою вони з декількох причин не використовувалися. При цьому щодо абсолютних показників за 1917 р., ми все ж вважаємо більш репрезентативними дані оригіналу підсумків перепису 1917 р., оскільки він містить повніший облік загального земельного фонду (3 509 628 дес., за даними ж Г. Бара, – 3081435 дес.) (Таблиця 2). Зіставлення даних цих же джерел дало змогу простежити динаміку середньої землезабезпеченості на селянське господарство в Чернігівській губернії у 1877, 1905 та 1917 рр. (Таблиця 3). Г. Бар вичерпно розкрив питання диференціації селянства Чернігівщини за землезабезпеченістю напередодні революції 1917 р. (Таблиця 4).

На початку 1919 р. губернське статистичне бюро на замовлення губземвідділу обрахувало трудові норми землекористування на середнє трудове господарство для окремих районів губернії. Цей документ використовується вперше і становить значний інтерес для дослідника, оскільки, розробляючи його, губстатбюро брало до уваги такі фактори, як кількість земель у кожній волості, їх розподіл за угіддями, якість ґрунтів, чисельність та щільність населення, середній склад сім'ї, кількість працівників і робочої худоби на дворі. У підрахунок норм увійшли дані про 25 % господарств, які відповідали вимогам трудового господарства (Таблиця 5).

У 1920 р. був проведений новий суцільний сільськогосподарський перепис. Через продрозкладку, в якій селянство вбачало лише фіскальні мотиви, а також розгул бандитизму, примусову мобілізацію персоналу на облікові роботи, в багатьох місцях вдалося переписати лише 60 – 75 % території 1917 р., Глухівський та Шосткинський повіти були переписані тільки у 1921 р. Ми приєднуємось до висновку Г. Бара, який вважав підсумки перепису 1920 р. в абсолютних показниках не репрезентативним джерелом. Названі фактори, а також значні адміністративно-територіальні зміни у порівнянні з 1917 р. унеможливають порівняльний динамічний аналіз абсолютних показників переписів 1917 та 1920 рр.

Проте для дослідників будуть цікавими результати розподілу нетрудових земель серед селянства по окремих повітах губернії у 1920 р., представлені у таблиці 6. До таблиці увійшли дані про кількість поміщицьких, державних та церковних земель, розподілених між селянством. Результати більшовицьких аграрних перетворень 1919 – початку 1921 рр. досліджувались нами за статистичними даними губземвідділу, які базувались на інформації повітових земельних органів влади та

надсилалися до Наркомзему. Ці матеріали зберігаються в ЦДАВОУ (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України - Ф.27 – Наркомзему), а також в ДАЧО (Ф.Р-503 – Губземвідділу), деякі з них передруковувались у періодичній пресі, зокрема губерньській газеті “Знамя Советов”.

Матеріали ДАЧО містять дані про динаміку створення колективних та державних господарств (Таблиця 7), без яких підсумки земельних перетворень 1917 – 1921 рр. були б не повними. Ми не маємо точних даних про кількість земель, що перебували в користуванні колективних господарств у 1920 р. по повітах, але їх загальна площа по губернії становила близько 2632 дес.¹ Дослідження даної проблеми в регіональному розрізі дало змогу усунути помилки радянської історіографії, в якій були поширені теоретично обчислені показники, що значно перебільшували як кількість отриманих селянами земель, так і чисельність створених колгоспів та радгоспів.

Одним з найважливіших показників, які характеризують наслідки аграрних перетворень, є врожайність головних культур. Виявлені нами статистичні матеріали Губстатбюро дозволили порівняти показники врожайності 1918, 1920 років з відповідними дореволюційними показниками, наведеними у праці спеціаліста-аграрника А. Королюва (Таблиця 8).

Статистичні матеріали спільного друкованого органу губземвідділу та губраднаргоспу “Народне господарство Чернігівщини” дозволили висвітлити становище цукрової промисловості губернії у 1921 р., порівняти обсяги її виробництва та розмір використаного земельного фонду з дореволюційними показниками (Таблиця 9).

Таким чином, статистичні джерела надають можливість проаналізувати ефективність аграрних реформ 1917-1921 рр. у Чернігівській губернії та їх економічні наслідки. З нашої точки зору, переосмислення будь-яких економічних перетворень у минулому та планування майбутніх можливе лише на базі регіональних досліджень.

1 ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.45.

Таблиця 1.

Розподіл земельного фонду Чернігівської губернії в розрізі категорій власників та структури землеволодінь за переписом 1917 р. (у десятинах та %)*

Категорії власників	Земельна площа																	
	садиба		рілля		сінокіє		ліс та чагарник		вигін		переліг		нерозподілені угіддя		непридатна		разом	
	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%
селяни в складі товариств У %	214944	91	1663401	83,5	517062	79,9	190543	35,3	25250	74,3	27452	81,7	-	-	12907	55,8	2651560	75,6
	0,8		62,8		19,6		7,2		1		1,1		-	-	0,5		100	
приватні селянські госп-ва У %	7820	3,3	36629	1,8	11151	1,7	6138	1,1	299	0,9	628	1,9	-	-	290	1,2	62955	1,8
	12,4		58,2		17,7		9,7		0,5		1		-	-	0,5		100	
поміщики У %	11167	4,7	249910	12,5	102117	15,8	220905	40,9	8002	23,5	4684	13,9	2713	98	6171	26,7	605669	17,2
	1,8		41,3		16,9		36,5		1,3		0,8		0,4		1		100	
торг.-пром. підпр-ва і установи У %	882	0,47	19321	0,97	5710	0,9	26921	5	332	1	79	0,2	-	-	35	0,2	53280	1,5
	1,75		36,3		10,7		50,5		0,6		0,1		-	-	0,05		100	
церкви та монастирі У %	1134	0,5	23110	1,2	8546	1,3	3740	0,7	88	0,25	775	2,3	58	2	551	2,4	38001	1,1
	3		60,9		22,6		9,8		0,2		2		0,1		1,4		100	
казенні землі У %	81	0,05	593	0,03	2628	0,4	91689	17	-	-	-	-	-	-	3162	13,7	98163	2,8
	0,1		0,6		2,7		93,4		-	-	-	-	-	-	3,2		100	
Всього У %	236030	100	1992964	100	647214	100	539943	100	33971	100	33618	100	2772	100	23116	100	3509628	100
	6,7		56,8		18,4		15,3		1		1		0,1		0,7		100	

* Складено та розраховано за: ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр.1а. – Арк.36.

Таблиця 2

Розподіл земельного фонду Чернігівської губернії в розрізі категорій власників у 1877 – 1917 рр. (у десятинах та %)*

Роки / %	Земельна площа						
	селяни	поміщики	казені землі	міські землі	церкви та монастирі	торг.-пром. підприємства та установи	Всього
1877	1310519	1108011	197852	13715	24076	551	2654724**
%	49,32	41,78	7,45	0,52	0,91	0,02	100
1894	1897494	1013373	111695	15294	34876	15524	3088226
%	61,4	32,9	3,6	0,5	1,1	0,5	100
1905	2156328	730996	113166	27137	32389	43661	3103737
%	69,49	23,55	3,65	0,38	1,03	1,41	100
1917	2714515	605669	98163		38001	53280	3509628
%	77,3	17,3	2,8		1,1	1,6	100

* Складено та розраховано за: ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр.1а. – Арк.36; Бар Г. Еволюція землевладення Черниговщины. // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.8.

** Без врахування 4-х північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Суразького та Стародубського.

Таблиця 3

Динаміка середньої землезабезпеченості на селянське господарство в Чернігівській губернії у 1877 – 1917 рр. (у десятинах)*

Роки	Кількість селянських господарств	Площа землі на 1 господарство
1877	192146	6,82**
1905	271479	7,94
1917	384052	7,07

* Складено та розраховано автором за: ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр.1а. – Арк.36; Бар Г. Еволюція землевладення Черниговщины. // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.8; Списокъ селеній и городовъ Черниговской губерні по уѣздам и волостямъ. – Чернигов, Тип. Сов. Нар. Хоз-ва, 1919. – С. 66.

** Без врахування 4-х північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Суразького та Стародубського.

Таблиця 4

Групування селянських дворів Чернігівської губернії за землезабезпеченістю у 1905 – 1916 рр. (у десятинах та %)*

Роки		Площа 1 господарства														
		до 1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-15	15-20	20-25	25-30	понад 30
1905	Кількість госп-в	9015	13693	27588	31456	62150	43925	41241	37640	38291	25430	29306	5433	998	242	371
	у %	2,6	3,7	7,5	8,6	16,8	12	11,2	10,3	10,4	6,9	8,0	1,5	0,3	0,1	0,1
1916	Кількість госп-в	15815	8900	9513	7836	7469	5764	4779	4200	3333	3061	8403	3674	1570	919	1327
	у %	18,3	10,3	11,0	9,0	8,6	6,3	5,5	4,8	3,9	3,5	9,7	4,2	1,8	1,1	1,5
різниця у % у порівнянні з 1905 р.		+ 5,7	+ 6,6	+ 3,5	+ 0,4	- 8,2	- 5,2	5,7	- 5,5	- 6,5	- 3,4	+ 1,7	+ 2,7	+ 1,5	+ 1,0	+ 1,2
		+ 26,2			- 34,6					+ 8,2						

* Бар Г. Эволюция землевладения Черниговщины. // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.9.

Таблиця 5

Норми середнього трудового землекористування на їдця в окремих районах Чернігівської губернії в I половині 1919 р. (в десятинах)*

№ р-ну	Назва волості, що входить до району	Середній розмір землекористування (дес.)			
		на 1 трудове господарство	в т.ч. за структурою угідь		
			садиба	рілля	сінокіс
I-1	1. Суразький повіт. Лотаківська, Заборська, Паново-Горська, Унашевська, Петрово-Будська, Душатинська, Голубівська, Рожнівська, Ушерпська, Верещака.	9,71	0,45	5,69	2,80
II-1	Новодроківська, Лялицька, Кулазька	11,55	0,62	7,03	2,61
II-1	2. Мглинський повіт. Нивнянська, Костиницька, Мглинська, Шумарівська, Балиця, Романівська, Павлівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
II-1	3. Почепський повіт. Воробейська, Кульневська, Красногізька, Краснослобідська, Олексіївська, Почепська, Васнівська, Старосільська, Івайтенська, Котляківська.	11,55	0,62	7,03	2,61
II-1	4. Стародубський повіт. Лищицька, Ячківська, Гарцевська, Юдинівська, Погарська, Гринівська, Стародубська, Нижнівська, Соловська, Понурівська, Кистерська, Чаусівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
I-1	5.Новозибківський повіт. Людківська, Білоколодязька, Великотопальська.	9,71	0,45	5,69	2,80
II-1	Лакомобудська, Денисовицька, Мальшербиницька, Брахловська, Новоропська, Куршановицька, Семенівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
Без р-ну	Старобовицька.	12,12			
I-2	6. Новгород-Сіверський повіт. Мамекінська, Грем'яцька, Хильчанська, Івотська, Риківська.	9,02	0,43	5,67	1,93
II-1	Костоборовська, Файвська, Старожалівська, Орлівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
III-1	Протопопівська, Чернецька, Дмитрівська.	6,97	0,51	4,58	1,46
I-2	7. Глухівський повіт. Воронька, Тулиголівська, Глухівська, Есманська, Уланівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
III-1	Ямпільська, Марчихино-Будська.	6,97	0,51	4,58	1,46
III-2	Ярославецька, Холопківська.	7,68	0,31	5,74	1,13
I-2	8. Кролевецький повіт. Покошицька, Чеплівська, Понорницька, Оболонська, Коропська, Атюшська, Алтинівська, Мутинська.	9,02	0,43	5,67	1,93

продовження таблиці 5

№ р-на	Назва волості, що входить до району	Середній розмір землекористування (дес.)			
		на 1 трудове господарство	у т.ч. за структурою угідь		
			садиба	рілля	сіножіє
I-2	9. Сосницький повіт. Охромівська, Погорільська, Холменська, Авдівська, Волинська, Олександрівська, Волоськівська, Блистівська, Менська, Бабська, Соснишка, Шабалинівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
II-1	Перелобська.	11,55	0,62	7,03	2,61
II-2	Синявська.	10,46	0,59	6,11	2,47
I-2	10. Городнянський повіт. Яриловська, Новоборовишка, Любешка, Петрушинська, Ріпкинська, Туличівська, Старорудинська.	9,02	0,43	5,67	1,93
II-1	Дроздовська, Мошенська.	11,55	0,62	7,03	2,61
II-2	Великоцимелівська.	10,46	0,59	6,11	2,47
I-2	11. Чернігівський повіт. Редківська, Антонівська, Довжичка, Халявинська, Седнівська, Салтиково-Дивичка, Горбівська, Янівська, Козлянська, Слабинська.	9,02	0,43	5,67	1,93
II-2	Березинська.	10,46	0,59	6,11	2,47
III-3	Пакульська.	7,15	0,46	2,87	2,51
I-2	12. Остерський повіт. Остерська, Семиполківська, Гоголівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
II-2	Волківська.	10,46	0,59	6,11	2,47
III-3	Сорокинішка, Моровська, Жулинська, Броварська, Никольсько-Слобідська.	7,15	0,46	2,87	2,51
I-2	13. Козелецький повіт. Олишівська, Кобяччанська, Бобровишка, Мостишка, Ярославська, Новобасанська, Ядлівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
II-2	Чемерська, Держайнівська, Козелецька.	10,46	0,59	6,11	2,47
IV	Щаснівська, Вороньківська, Новобиківська.	5,53	0,39	4,61	0,38
I-2	14. Ніжинський повіт. Дрімайлівська, Верхівська, Ніжинська, Носівська, Володьково-Дивичка, Талалаївська, Монастирищенська.	9,02	0,43	5,67	1,93
II-2	Дроздівська, Мринська.	10,46	0,59	6,11	2,47
IV	Лосинівська, Галицька, Макіївська.	5,53	0,39	4,61	0,38
I-2	15. Борзнянський повіт. Комарівська, Борзнянська, Шаповалівська, Хороше-Озерська, Буромська.	9,02	0,43	5,67	1,93
III-2	Стрельнишка, Великозагорівська, Плисківська, Івангородська, Фастовешка, Каличнівська, Іченська.	7,68	0,31	5,74	1,13
IV	Парафіївська.	5,53	0,39	4,61	0,38
I-2	16. Конотопський повіт. Дептівська	9,02	0,43	5,67	1,93
III-2	Батуринська, Красинська, Конотопська, Бахмацька, Голозиска, Великоднібрська, Семяновська, Карабутівська, Красноколядінська, Дмитрівська, Кошарська.	7,68	0,31	5,74	1,13

* ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. - Спр.183.- Арк.1-8.

Таблиця 6

Розподіл нетрудових земель у Чернігівській губернії в 1920 р. (в десятинах)*

№	Повіти**	Розподілені площі
1.	Борзнянський	20014
2.	Глухівський	36490
3.	Городнянський	58728
4.	Кролевецький	22687
5.	Козелецький	29254
6.	Конотопський	25000
7.	Ніжинський	33515
8.	Новгород-Сіверський	31757
9.	Остерський	13501
10.	Сосницький	25120
11.	Чернігівський	23264
	Всього по губернії	319330

* Складено та розраховано автором за : ЦДАВО. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.359. – Арк.2-4; ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.1055. – Арк.51-56; ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.44; Знамя Советов. – 1920. – 19 октябрю. – С.3.

** Нетрудові землі волостей Шосткинського повіту враховані в повітах, до яких вони належали до серпня 1920 р.

Таблиця 7

Земельна площа радгоспів Чернігівської губернії на кінець 1920 р. (в десятинах)*

Повіти	кількість	площа	кількість робітників
Борзнянський	5	754	98
Городнянський	1	76	58
Глухівський	3	422	19
Козелецький	2	425	8
Конотопський	-	-	-
Кролевецький	4	303	143
Ніжинський	-	-	-
Новгород-Сіверський	6	864	180
Остерський	-	-	-
Сосницький	3	291	53
Чернігівський	9	493	422
Шосткинський	-	-	-
Всього	33	3928	981

* Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.600. – Арк.4.

Таблиця 8

Динаміка врожайності сільськогосподарських культур Чернігівської губернії у 1904 – 1920 рр. за формами власності (у пудах з десятини та у % до 1904 – 1917 рр.)*

Роки	Жито				Овес				Гречка				Картопля			
	поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва		поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва		поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва		поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва	
	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%		
1904-1917	56,7	100	43,6	100	55,9	100	43,5	100	34,7	100	29,7	100	704	100	651	100
1918	36,0	63,5	26,1	59,9	27,1	48,5	20,9	48,0	32,0	92,2	25,0	84,2	574	81,5	519	79,7
1920	-	-	22,0	50,5	-	-	28,0	64,4	-	-	16,6	55,9	-	-	374	57,5

* Складено та розраховано автором за: Королев А. Полевая продукция Черниговщины //Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №1-2. - С.11; ДАЧО. – Ф. 942. – Оп.3. – Спр.340. – Арк.1-2.

Таблиця 9

Обсяги виробництва цукрової промисловості Чернігівщини у 1914 – 1921 рр. (в десятинах, пудах, %)*

Роки	Кількість заводів		Посівна площа під буряки		Отримано врожай з площі		Загальний вихід цукру (пуд.)		Вихід цукру з 1 дес. посіву	
	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	пуд.	%
1914/1915	12	100	33 671	100	33 487	100	5 403 871	100	160,4	100
1920/1921	7	58,3	6 455	19,2	492	1,47	193 606	3,6	29,9	18,6

* Складено та розраховано за: Народне господарство Чернігівщини. – 1921. – Листопад. – Ч.1. – С.45-46.